

Греція в архаїчний період.

Утворення античного грецького поліса.

З циклу «Антична цивілізація».

Стаття четверта

Віктор СТАВНЮК

Кінець IX ст. до н. е. в багатьох відношеннях виявився рубіжним для всієї давньогрецької історії. На схилку «темних століть» визначаються нові напрямки розвитку, які призводять до ускладнення всіх сфер життя тогочасного суспільства. Залізо, що з'являється в материковій Греції близько тисячного року до н. е., отримує на цей час більш широке розповсюдження і проникає в усі галузі господарства, у військову справу, стимулює розвиток ремесла, а з ним — економіки в цілому.

Водночас, все більш стратифікованим стає і суспільство. Збільшується дистанція між знаттю та демосом. Родичі царів-басилевів, жерці, глави найвпливовіших патріархальних сімей уже на початку VIII ст. до н. е. перетворюються в окрему соціальну групу — грецьку аристократію, з особливими соціальне значущими функціями та особливим модусом соціальної поведінки. Вплив цієї аристократії ґрунтується на її ролі в сфері суспільного життя, релігії, а також у війні. За умов відсутності писаних законів, знать виступає водночас і як хранителька давніх, звичаєвих норм і установлень, що регламентують життя всіх співплемінників. В середовищі демосу також проходить розшарування, проте вже не за принципом походження, а на основі багатства: в Греції з'являються батраки-фети, а то й кабальні раби. В особливу соціо професійну групу починають виділятися ремісники, які засновують свої власні майстерні, замість того, щоб переходити від однієї общини до іншої. Багатіють на посередницьких операціях купці — фактично, найбільш підприємливі, ініціативні та мобільні общинники, які не бояться переключатися на нетрадиційні форми діяльності.

Видозмінюється, поступово трансформується і сфера управління. Органи общинного самоврядування, завданням яких було регулювання взаємин між общинниками-співплемінниками і вирішення загальнозначущих питань, поступово набувають політичного змісту.

Вони починають регулювати взаємини не тільки і не стільки між общинниками, але і, в першу чергу, між різними соціальними верствами-стратами. За формою — зберігається стара родоплемінна тріада: народні збори, рада старійшин, вождь (у грецькому варіанті — «цар-басилевс»). Проте по суті своїй тріада ця істотно змінюється. Народні збори, збори общинників (воїнів) збираються нерегулярно, з ініціативи знаті, для проведення рішень, запропонованих представниками знатних родів. Влада басилевса спочатку обмежується родовою знаттю, а згодом його функції переходять повністю до нових, колегіальних, виборних і аристократичних за своїм забарвленням органів. Натомість, в общинах значно посилюється вплив аристократичної ради старійшин. Таким чином, община починає набувати політичних ознак і перетворюватися на поліс, особливий тип політичної організації — політичної організації, що співпадає з самою общинною структурою. Своєю ж завершенню перераховані процеси досягають лише в наступний період давньогрецької історії — в період архаїки, що тривав з VIII по VI ст. до н. е. включно.

1. Основний зміст архаїчного періоду

Термін «архаїка» походить від давньогрецького «архайос», що перекладається як стародавній, древній. Він був введений в обіг європейським вченими для визначення найдавнішої з відомих на той час епох еллінської історії, що розпочиналася 776 р. до н. е. — роком проведення перших Олімпійських ігор. Після ж відкриття в кінці XIX ст. більш давньої мінойсько-ахейської цивілізації цей термін перестав сприйматися буквально і сьогодні ми ним користуємося лише умовно — для визначення періоду, що тривав в історії Стародавньої Греції з VIII по VI ст. до н. е. Архаїчний період, таким чином, — це період завершення процесів, що визначилися ще в передполісну добу.

Проте архаїчний період — це ще й час докорінного перелому в розвитку давньогрецького суспільства. Недаремно в історичній науці міцно вкоренилося поняття «архаїчна революція». Не дивлячись на всю його умовність, цей термін в цілому вірно вказує на фундаментальність, кардинальність проведених перетворень.

Принагідне зазначимо, що VIII—VI ст. до н. е. займають особливе місце не лише в історії стародавніх еллінів, але й всього людства. Ще в минулому столітті європейськими вченими було помічено, що близько 600 р. до н. е. цивілізації Старого Світу переживають небачений духовний злет. В Китаї цієї Доби починає свою діяльність Конфуцій. На теренах Індії проповідує Гаутама Шак'ямуні (Будда). В Центральній Азії, в Мідії те Персії розповсюджується зороастризм, в ізраїльсько-іудейському царстві зростає рух пророків, проводиться релігійно-політична реформа Іосії. Таким чином, формування основ античної цивілізації цілком може бути визначене як логічна ланка в ланцюгу «духовних революцій», що характеризують епоху по всій ойкумені.

В чому ж полягають особливості формування античної цивілізації? Більшість сучасних дослідників вважає, що основною особливістю античності, яка вирізняє її з поміж інших стародавніх цивілізацій, є утворення полісу як основного феномену економічного, соціально-політичного та культурного характеру. Основним змістом архаїчного періоду виступає відповідно процес утворення полісної організації, який знаменується подальшим успіхом в розвитку економіки Еллади, кризою патріархального общинного укладу, проведенням першопочаткової законодавчої реформи, колонізаційним рухом та появою на політичній сцені ранньогрецьких тиранів.

2. Ускладнення господарчого життя в Греції VIII—VII ст. до н. е.

В чому ж проявилися зміни в господарчому житті давньогрець-

ких общин архаїчної доби? Вивченню цього питання присвячені чисельні дослідження науковців різних країн. Масовий археологічний матеріал, який ввійшов у науковий обіг завдяки розкопкам останніх років, дозволяє зробити висновки про значний прогрес практично всіх галузей матеріального виробництва — сільського господарства, ремесла, торгівлі та обміну. В основі цього прогресу знаходилися різні фактори.

Безумовно, найпозитивнішим чином продовжувало впливати на всі сфери господарчого життя залізо. У VII ст. до н. е. спостерігаються суттєві удосконалення техніки обробки металу. За свідченнями Геродота, майстер Главк з острова Хіосу вперше в Елладі впроваджує техніку зварювання заліза. Дещо пізніше, стверджує в своєму «Описі Еллади» Павсаній, Ройк і Феодор з острова Самосу започатковують мистецтво бронзового лиття. Металева виробництво поширюється не лише на островах, але й у Балканській Греції.

Водночас зростає і керамічне виробництво, удосконалюється його технологія, урізноманітнюється асортимент.

Розвиваються і інші галузі ремесла, що не в останню чергу спричинило до подальшого його відокремлення від сільського господарства та до посилення темпів формування міст. Майже всі вони виростили з родових центрів гомерівської доби, завдяки як природному приросту населення, так і об'єднанню декількох навколишніх общинних поселень, їх сіноїкізму (від грецького суюнікео — «поселятися разом», «вселятися»). Особливо швидкими ці процеси були в іонійських общинах Малої Азії, на островах Егейського моря, а також в приморських областях Балканської Греції. Міста поступово перетворювалися на центри всієї округи, ставали її форпостами, осередками обміну та торгівлі.

Особливого значення набувала торгівля морська, до якої спонукало еллінів уже саме навколишнє середовище їх батьківщини. Численні затоки слугували чудовими гаванями для великих кораблів-трієр, які розпочинають будуватися, за свідченнями Фукідида, в Коринфі близько 704 р. до н. е., а згодом поширилися в усій Елладі. Острови Егейського моря дозволяли мореплавцям не втрачати з поля зору землі в бурхливому морі, на-

давали їм впевненості, а в разі небезпеки — забезпечували притулком. Тож і не дивно, що протягом архаїчного періоду стародавні елліни поступово опановують морськими просторами, починають становити серйозну конкуренцію для «хитрих гостей морів — фінікійців» (Гомер), а з часом і повністю перебирають ініціативу до власних рук. В грецьких общинах поступово з'являються багаті торговці, які, разом з ремісниками, зосереджуються головним чином в утворюваних містах, складають дедалі суттєвішу частину міського демосу.

Морська торгівля рішуче вивела материкову Грецію зі стану ізоляції, в якій вона перебувала після загибелі мінойсько-ахейської цивілізації. Дослідження останніх десятиліть дозволяють зробити висновки про втягування Греції в процес взаємин з народами Стародавнього Сходу, що мали на той час уже тисячолітню історію всебічного розвитку. Хоча проблема культурних запозичень на сьогодні ще не вирішена, вплив Сходу на розвиток Еллади здається досить суттєвим. Власне, так стверджували й самі елліни, які, щоправда в значно пізніші часи, шукали витоки своїх геометричних знань в Єгипті, математики — в Передній Азії, астрономії — у Вавилоні. Не викликають сумніву й прямі запозичення, в особливості — ідеї карбування монети.

Монета як засіб платежу вперше з'являється у VIII ст. до н. е., на Сході, ймовірно в Лідії. Вона була видовженої форми. Із зображенням на одному боці геральдичного знаку (головним чином — звіра або птаха), а на звороті — квадрату. Спершу такі монети карбувалися з електрону — золота, змішаного з сріблом, як його видобували в лідійських копальнях і на дні річки Пактолу. Тільки в VII ст. до н. е. гордий своїм багатством цар Крез звелів викарбувати монети з чистого золота й срібла.

В іонійських містах Малої Азії, які перебували в безпосередніх контактах з лідійцями та іншими народами Стародавнього Сходу, в архаїчну добу з'являються дві монетні системи — мілетська та фокейська. В основі мілетської системи знаходилася міна вагою в 873 грам, що ділилася на 60 статерів по 14,6 гр. кожен. Фокейська ж міна була дещо легшою — вона важила 635 гр. І вміщувала 40 статерів. За мілетською системою карбували

монети в самому Мілеті, на монетах якого зображувався лев. На монетах фокейської системи можна було, в свою чергу, побачити зображення тюленя (Фокея), грифона (о. Теос), тунця (Кізік).

На території Балканської Греції вперше почали карбувати монету в середині VII ст. до н. е. За легендарною традицією, яка збереглася в «Географії» Страбона, монета була впроваджена в Пелопоннесі тираном Аргосу Фідоном, а згодом вона з'являється в усій Елладі.

Фідон, за твердженням уже Геродота, був ініціатором і введення мір ваги та об'єму — ще одного вірогідного запозичення зі Сходу. В архаїчний період у Балканській Греції існували дві системи мір: егінська та євбейська. Для зважування твердих речовин користувалися талантом (егінський талант важив 37,1; євбейський — 26,2 кг); сипучі речовини вимірювалися медіном, що містив 52,5 л, а рідкі — метретом (39,5 л).

Принагідно зауважимо, що ці нововведення, які були обумовлені потребами обміну та торгівлі, в свою чергу найбезпосереднішим чином вплинули на розвиток останніх. Монета, сумістимі одиниці виміру призводять до формування єдиного торгового простору, сприяють втягуванню в процеси обміну все нових общин, а зрештою й інших галузей господарства: традиційних, консервативних, таких як землеробство, скотарство, сільське господарство в цілому — включно. Воно стає більш раціональним, набуває товарної направленості. Змінюється співвідношення між культурами «середземноморської тріади»: зменшується питома вага зернових (ячменю, пшениці), при одночасному зростанні ролі виноградарства та маслинництва. Так само як і в ремеслі, зростає рентабельність індивідуального господарства. Зв'язок цих процесів з розвитком морської торгівлі є не лише очевидним з огляду на внутрішню логіку архаїчного періоду. Це засвідчує перший історично встановлений грецький, а значить і перший європейський, поет Гесіод, котрий жив близько 700 р. до н. е. в середньогрецькій області Беотія. Це був поет-селянин, який добре знав життя, працю на землі, мрії та характер селянина. В своїй дидактичній поемі «Роботи та дні», поряд з рекомендаціями щодо раціонального господарювання, Гесіод дає селянам поради й щодо законів мореплав-

ства, тим самим зорієнтовуючи їх на морську торгівлю.

Розвиток ремесла, таким чином, поява міст і наростання урбаністичних процесів, морська торгівля та зміни в сільському господарстві — ось що характеризує економіку Греції VIII—VII ст. до н. е. Завдяки цим зрушенням, Еллада з віддаленої периферії розвинутих цивілізацій Сходу, якою вона, по суті, була в попередню добу, перетворюється на їх рівноправного партнера. Водночас Еллада перешлює ініціативу щодо спілкування з народами, які на той час ще не вийшли з доцивілізованого стану. Морська торгівля відкриває еллінам з їх товарами шлях на захід — в Італію, на Сицилію; на південь — до Лівії, північного узбережжя Африки; на північний схід — до моря, яке спочатку було назване «негостинним», «Понтом Ахсінським», а після освоєння його берегів — навпаки, «гостинним», «Понтом Евксінським», до нашого сучасного Чорного моря. Ремеслові вироби, які стають все досконалішими, користуються значним попитом у навколишнього населення, котре греками йменується варварами. Тоді назва «варвари» ще не мала негативного відтінку. Так елліни навівали всіх, хто розмовляв не грецьки, мовою, слова якої для них зливалися в одне незрозуміле «барбар». Місцеве населення вступало в дедалі тісніші стосунки з еллінами. За грецьку кераміку, знаряддя праці та прикраси з готовністю пропонувалося зерно, метали, ліс та співплемінників, котрих у грецьких общинах перетворювали на рабів. Особливим попитом в ході такої торгівлі користувалася оливкова олія та вино, амфори з під якого часто зустрічаються на археологічних розкопках в Північному Причорномор'ї, в інших зонах мінової торгівлі греків.

Морська торгівля знаходилася, у багатьох відношеннях, біля витоків і колонізаційного руху архаїчної доби, характеристика якого приводиться нижче.

Паралельно з розвитком економіки в архаїчну епоху спостерігаються і глибокі соціальні зрушення, їх відлуння ми знаходимо в різних джерелах — від археологічних даних, до свідчень Арістотеля, якого гіперкритичного настроєні вчені в своїм неприйнятті основних положень щодо реконструкції соціально-політичних процесів в античній історії навіть звинувачу-

ють у «марксизмі». Для нас сьогодні цілком зрозумілою здається пересторога щодо сліпого слідування історико-матеріалістичним схемам. Але для нас мусить бути також зрозумілою і небезпека іншої крайності — відмови від намагання логічно осмислити та зрозуміти соціально-політичні процеси в давнину. Тим паче дивною здається відмова в довірі самим античним авторам у випадках, коли вони в своїх висновках так чи інакше переконуються з положеннями нових історіософських концепцій.

Повертаючись до архаїчної доби, ще раз зазначимо: вона, безумовно, характеризується і серйозними суспільними зрушеннями, які проявилися, перш за все, в глибокій кризі патріархального устрою.

3. Криза патріархального устрою

З підвищенням рентабельності індивідуального господарства, про яке було сказано вище, в економічних відносинах, в менталітеті греків утверджуються нові, не знані дотоді пріоритети — пріоритети приватної власності.

Принцип приватної власності утверджується поступово, руйнує колективістський общинний світогляд еллінів, поширюється навіть на таку традиційну, консервативну сферу, якою було общинне землеволодіння. Клери з наділів, що розподіляються між общинниками за допомогою жеребу, все більш перетворюються на різновид нерухомого спадкового майна, над яким община починає втрачати свій контроль. На початку VII ст. до н. е., за свідченням Арістотеля, в Греції набуває широкого розповсюдження практика відчуження, продажу та застави за борги общинниками своїх клерів. Про можливість продажу землі свідчить і курйозна історія з коринфським переселенцем на ймення Ефіоп. За свідченням поета Архілоха, яке передає пізньогрецький граматик II ст. н. е. Афіней, цей горе-колоніст під час морської подорожі до Сицилії продав своєму співтрапезнику за медового коржика клер, який йому випадало отримати в Сіракузах. Звичайно, все це, взяте в комплексі, призвело до послаблення традиційних общинних зв'язків, до вивільнення людини з-під общинної опіки. Вона втрачає почуття захищеності, яку гарантувала їй раніше община. Альтернативою цій захищеності стало

вивільнення творчої енергії. Ініціативи та підприємливості індивіда. Людина почувається господарем власної долі, дістає змогу шукати собі щастя вже й за межами вузького колективу родичів та співплемінників. Про це шонайкраще свідчить поява на зорі архаїчного періоду найманства. Енергійні особистості залюбки рвуть зв'язки з родом, общиною, кланом та шукають кращої долі при дворах тиранів, східних правителів, в загонах талановитих полководців, ладних за гроші захищати будь-кого та будь-що. Лірична поезія, яка приходить в архаїчну добу на зміну героїчному епосу, орієнтується саме на таку ізольовану від суспільства індивідуальність. Уже відомий нам поет Архілох, що жив у другій половині VII ст. до н. е. і походив з острова Паросу, може слугувати яскравим прикладом щодо цього. Син збіднілого аристократа і рабині, він також записався найманцем до війська і вів життя вільного шукача пригод, проголошуючи:

«В гострім у мене списі замішаний хліб. І в списі я Маю з Ісмару вино: п'ю його, спершись на спис».

В іншому вірші Архілоха звучить уже інша тема — тема кризи ідеї общинної солідарності, колективізму, корпоративності:

«О, Есіміде! Коли на юрби дорікання зважати То насолоди тоді годі пізнати в житті».

Торжество індивідуалізму також є одним з визначальних мотивів у світосприйнятті еллінів архаїчного періоду. Якщо перифразувати О.Ф. Лосева, то можна сказати: Ахілли, з їх рішучістю загинути, але здобути дзвінкої слави, тут не народжуються. Нехтування общиною мораллю, суспільною думкою стає нормою для нових героїв. Слава, почесні для них — то пустий звук:

«Хто загине, тому слави більш немає у людей».

Ми, живі, подяку маємо лиш для тих, хто теж живе».

Для загиблих — гірка доля, гірше долі не знайти».

Найманець не має жодних моральних зобов'язань перед своїм оточенням. Проголошена в більш пізній час спартанцями максима: «Зі щитом, або на щиті», нічого, окрім скептичної посмішки тут викликати не змогла б. Епоха вустами знову ж таки Архілоха на томість проголосила:

«Носить з погордою нині саїсець мій щит бездоганний».

Хоч не хотілося — канути мусив його я в кущах.

Сам я зате не загинув в бою. І нехай пропадає

Щит мій. Не гірший зовсім зможу купити я знов».

Утвердження пріоритетів приватної власності, інтересів особистості, вивільнення індивіда з-під общинної опіки та зростання індивідуалізму — все це ознаки, що знаменують собою загальну кризу патріархальнообщинного укладу. Ще одним проявом такої кризи стало подальше руйнування общини і як соціально-політичного організму, що забезпечував, певною мірою, рівність (фактичну, чи, принаймні, декларовану) її членів. Це руйнування ми також можемо простежити в сфері суто матеріальній — з одного боку, і в менталітеті еллінів цієї доби — з іншого.

В сфері матеріальній її симптомом стало зростання багатства найбільш підприємливої і впливової частини роду та общини в цілому: купців, ремісників та ініціативних сільських господарів. Безумовно, в основі такого зростання знаходилися соціально-економічні зрушення, про які йшла мова вище. Проте значною мірою багатство еллінів було привнесеним зовні, а не таким, що зросло поступово й органічно в середовищі самих давньогрецьких общин. З розмиканням тісного еллінського світу у маленькі, дотоді ізольовані, автаркічні (тобто такі, що розвивалися шляхом самозабезпечення) общини могутнім потоком ринули предмети розкоші — зі сходу, сировина й продукти харчування (зерно) — з Італії, Причорномор'я, Сицилії. Результатом стало значне ускладнення побуту еллінів. Про приватні будинки того часу ми не знаємо майже нічого. Що ж стосується домашнього начиння, то археологічні відкриття дозволяють зробити висновок про значне його урізноманітнення в порівнянні з попередньою епохою. Зростає асортимент та якість гончарних виробів. Геометричний стиль кераміки передполісного періоду змінюється яскравим, так званим орієнталізуючим — тобто таким, що розвивається під впливом цивілізації Стародавнього Сходу. Для нього характерним є зображення грифонів, сфінксів, химер. Інших фантастичних істот, а також листя пальм і лотосу — рослин, не відомих у самій Греції. Лише на рубежі VII—VIII ст. до н. е. давнь-

осхідні теми поступово витісняються суто грецькими, в основі яких стало зображення людини і сцен повсякденного життя. Тоді ж яскрава поліхромна кераміка орієнталізуючого стилю замінюється спершу строгою, урочистою чорнофігурною, а згодом, — вже в самому кінці архаїчного періоду, — чудовим червоно-фігурним розписом.

Звичайно, широкий асортимент парадної кераміки, як і домашнього начиння в цілому, був доступним лише для заможних общинників; бідний, незможний люд задовольняється більш скромним посудом з кількох найбільш уживаних у повсякденному житті предметів.

Майнове розшарування проявлялося і в одязі. Простий хітон був неодмінним атрибутом чоловічого та жіночого вбрання для всіх еллінів. Проте заможні юнаки, за модою, що прийшла зі сходу, починають носити чудові хітони з тонкого льняного полотна, такі довгі, що сягали ступнів ніг. За холодної днини поверх хітону аристократи і просто багаті люди одягали хламиду — плаща з дорогої мілетської шерсті, а жінки — розкішні просторі одягання — пелоси, стягнуті під грудьми красивим поясом. Молоді дівчата прикрашалися вишуканими зачісками, що фіксувалися золотими фібулами, або ж вишуканим гребенем. Що ж стосується простих ремісників, селян, взагалі незможних верств населення, то вони могли дозволити собі крім короткого хітону хіба що ексоміду — прямокутний кусок шерстяної тканини, який перекидали через плече, щоб праве плече та руки залишалися вільними для роботи.

Таким чином, ускладнення побуту, урізноманітнення всієї матеріальної сфери людського життя, фактично, виявилось індикатором процесу подальшого майнового розшарування в давньогрецьких общинах архаїчного періоду. Воно відкривало широкі можливості для наочної демонстрації переваг багатства перед всіма іншими характеристиками людини. Не дивно тому, що в суспільстві різко зростає значення грошей, які, власне, і забезпечують доступ до всієї гами матеріальних благ. Відбувається рішуча переоцінка всіх моральних цінностей. Ще в передполісну, героїчну епоху людина цінувалася за благородство походження (тобто за

славу предків) та за власну доблесть. Аристократи завжди ведуть свій рід від легендарних та напівлегендарних героїв і мусять постійно засвідчувати свою значущість для общини, роду, аристократичного клану особистою звитягою, боротьбою з ворогом у перших рядах. Власне, сам термін «арістеуейн» може бути перекладений українською мовою як «відзначитися відвагою, героїзмом». За це в общині їм і належала честь та шана, краший і більший наділ землі, авторитет у вирішенні всіх важливих справ. Ось як в «Іліаді» говорить про це Сарпедон Главку:

• «Хай про нас скаже лікійський всякий боєць міднобронний:

Ні, не позбавлені слави лікійськими землями правлять

Наші вожді. Не даремно їдять вони жирних баранів

[запивають солодким вином: вони силою славі,

В лавах найперших вони, попереду лікійців всіх б'ються».

(«Іліада», VII, 318–321).

В нову ж епоху оціночним критерієм все більше стають гроші. Алкей, ліричний поет з острова Лесбосу, другославленої Сафо, так висловлює загальний умонастрій епохи:

«В Спарті вислів Арістодема

В пам'яті нині: в силі вислів той.

Цар сказав: «Людина — багатство» —

Нема бідному слави, шани — убогому».

Авторитет походження змушений, таким чином, підкріплювати свою вагомість авторитетом багатства. Це розуміють вже й самі аристократи. Найпідприємливіші з них орієнтують своє господарство на отримання максимального зиску. Для цього знать в масі своїй мала значно кращі можливості, ніж представники демосу. Авторитет в роді, більший та краший земельний наділ, кланові зв'язки в середині общини і за її межами дозволяли не лише більш ефективно вести власне господарство, але й залюбки багатіти на експортно-імпортних операціях, займатися лихварством. Змінюється мораль і соціальна поведінка грецької аристократії. Заради багатства нащадки славетних родів гомерівських героїв виявляються здатними на будь-які кроки. Даремними були перестороги збіднілого мегарського поета-аристократа Феогніда, який, звертаючись до юного Кірна, пише:

Будь поміркованим, слави, шани собі та багатства

Не добивайся кривим або ганебним шляхом.

Солон, афінський поет та реформатор, характеризує ситуацію в кінці VII ст. до н. е., з гіркою констатує: «Кривдою сповнені також владики народу», вони «багатіють під покровом ганебних вчинків», безсоромно розкрадають все, що трапиться: «будь то храмів скарбниці, або народу добро».

За умов кризи патріархального общинного ладу, аристократія посилює свій тиск на співплемінників, значна частина яких втрачає свої клери та майно, попадає в боргову кабалу, у рабство. Взагалі, однією з визначальних тенденцій розвитку суспільства цієї епохи стала тенденція до закабалення аристократією демосу, перетворення його на залежну, експлуатовану масу. Політична організація, що народжувалася водночас, набувала аристократичного забарвлення і забезпечувала можливість такого перебігу подій.

Принагідне зазначимо, що подібні процеси йшли і в общинах Стародавнього Сходу. Там общини втратили, зрештою, свою авто-

номність через включення їх до складу великих територіальних утворень монархічного типу. Процес трансформації общинних органів самоуправління в політичні інститути втратив, таким чином, свою чистоту та органічність. Община зберегла за собою лише обмежені функції самоуправління, перетворилася на інструмент контролю за своїми членами і втратила будь-які можливості для внутрішньої еволюції в напрямку перетворення її на автономний політичний організм. Місцева еліта, при цьому, частково була винищена (через її особливу роль у справах війни), а частково влилася до складу бюрократичного апарату, перетворилася на знать служиву. Її панівне становище в общині відтоді гарантується не лише авторитетом роду, економічною могутністю, але й авторитетом всієї державної влади, яка є відокремленою від общинного колективу і яку вона, ця знать, репрезентує і уособлює. Що ж стосується ситуації в Греції, то її своєрідність полягає в тому, що місцеві общини зберігають свою автономію і ніколи, аж до македонського завоювання, не входять до складу великих територіальних

держав. Таким чином, місцева знать, з самого початку її виділення з маси співплемінників, уособлювала водночас і політичне, і, як ми бачили, економічне гноблення.

Відповіддю демосу на наступ аристократії стала його боротьба за економічну та політичну емансипацію. «Нові багатії» — вихідці з його верхівки — вже давно ведуть аристократичний спосіб життя і мало чим різняться від самої знаті; для них природною є вимога щодо доступу до владних інститутів. Середні та нижчі прошарки демосу прагнуть до перерозподілу землі, запису законів та норм звичаєвого права, які аристократи — їх носії і хранителі — тлумачать на власний розсуд, відродження діяльності народних зборів — гаранта суверенітету народу, та, що особливо було актуальним, ліквідації заборгованості, боргової кабали як такої. Суспільна напруга сягнула крайнього виміру і загрожувала повсюди смутою. Альтернативою смуті стало примирення станів, соціальний компроміс, результатом якого стала так звана першопочаткова законодавча реформа.

(Далі буде)